

کتابشناسی بعضی از مهم‌ترین کتب تاریخ نحو

محمد علی عزیزی*

چکیده

برای فهم علم نحو، پیشرفت، کسب مبانی و روش‌ها، چاره‌ای جز مطالعه تاریخ علم نحو نیست. علمای نحوی و علاقه‌مندان به ادبیات عرب، با مدح و سعی بسیار اقدام به نوشتن کتب تاریخ نحو کرده‌اند. ما در این مقاله برآنیم که پس از توضیحی مختصر از ادب عربی و تاریخ نحو، به بعضی از کتب نوشته شده در این زمینه و پاره‌ای از توصیفات آن‌ها بپردازیم.

واژگان کلیدی:

ادب عربی، تاریخ نحو، کتابشناسی، نحو

* طلبة پایه سوم مدرسه شهیدین (ره)

مقدمه

در ابتدا برای بیان اهمیت موضوع مقاله لازم است به تعریف «تاریخ علم» و اهمیت آن بپردازیم. تاریخ علم، علمی است در راستای بیان و بررسی چگونگی اتفاقات علمی و همچنین تبیین چرایی وقوع آن. در واقع در تاریخ علم به دنبال این هستیم که از ابتدا تاکنون درباره این موضوع چه نظریه‌هایی بیان شده است.

برای بیان خلاصه‌ای از فواید مطالعه تاریخ علم، می‌توان به موارد زیر اشاره

کرد:

- ۱- یک علم در هر زمان بر فلسفه آن علم تکیه دارد و شناخت اهداف و فلسفه یک علم مستلزم شناخت تاریخ آن علم است. (حداد عادل، ۱۳۷۹)
- ۲- در تاریخ علم، از مبانی و اصول آن علم بحث می‌شود. بنابر این فهم مبانی و اصول یک علم و پیشرفت در یک علم به طور کامل به شناخت و آگاهی از تاریخ آن علم وابسته است.
- ۳- هرچند ممکن است نتایج گذشته باطل و غلط باشند اما شیوه رسیدن از مبانی به نتیجه‌ها در آن علم، به خودی خود دارای ارزش و اهمیت است، چرا که روش‌ها همیشه پیرو صحیح یا غلط بودن مبانی نیستند.
- ۴- شناخت تاریخ علم، به شناخت مسایل و موضوعات دیگر کمک کرده و موجب حل مشکلات و مسائل جدید می‌شود. (علیپور، ۱۳۹۱، ص ۱۶)
- ۵- شناخت تاریخ علم اگر به فرض قریب به محال، از جنبه علمی مفید نباشد، از جنبه تعلیمی دارای فایده است. این موضوع بدان معناست که مطالعه تاریخ یک علم به معلم این اجازه را می‌دهد که در هنگام طرح یک نظریه علمی، مراحل سیر ذهن بشر را از گذشته تا امروز در رسیدن به آن نظریه بیان کند و با توضیح و شرح آن فرآیندی که در عالم اندیشه اتفاق افتاده است، ذهن متعلمان را نیز متناسب با همان سیر تاریخی، مرحله به مرحله، به حرکت در آورده و رشد دهد. (علیپور،

(۱۳۹۱، ص ۱۶)

علم «تاریخ نحو» هم به عنوان علمی که از تاریخ علم نحو صحبت می‌کند، از فوایدی که برشمردیم مستثنا نیست. بنابر این بدون مطالعه تاریخ علم نحو، شناخت فلسفه و هدف علم نحو، مبانی، اصول و روش‌های این علم غیرممکن است و قطعاً راه استنباط و استنتاج مسایل به طور کامل قطع خواهد شد.

هدف از این مقاله معرفی اجمالی و مختصر از کتاب‌های تاریخ علم نحو است به طوری که هدف‌های علمی و تعلیمی مرتبط به شناخت کتب تاریخ نحو برای خواننده مقاله - هرچند بصورت اجمالی - به دست آید. معرفی هر کتاب شامل دو بخش اصلی (بررسی ساختاری و بررسی محتوایی) است که قبل از آن به توضیحات اجمالی پرداخته شده است.

تاریخ ادب عربی و تاریخ نحو

در ابتدا بی‌فایده نیست که به تعاریف و تفاوت‌های دو علم «تاریخ ادب عربی» و «تاریخ نحو» اجمالاً اشاره کنیم تا خواننده برای رسیدن به اهداف مذکور تفاوت بین این دو علم را شناخته و برای مراجعات بیشتر و دقیق‌تر آمادگی بیشتری داشته باشد. برای بیان تفاوت‌ها و رابطه کتب «تاریخ ادب عربی» و کتب «تاریخ نحو» ابتدا علم «تاریخ ادب عربی» را تعریف می‌کنیم.

تاریخ ادب، دو معنای اعم و اخص دارد؛ آقای زیات معنای اعم این علم را چنین تعریف می‌کند:

«تاریخ ادب و صفیست پی در پی، همراه با زمان، از آن چیزهایی که در کتاب و سنگ و ... تدوین شده است لذا در این علم از علما، حکما، مؤلفین و مذاهب و مشارب آن‌ها بحث می‌شود.» (زیات، [بی تا]، صص ۳ - ۴)

ایشان معنای اخص این علم را چنین بر می‌شمارد:

«علمی که بحث می‌کند از احوال لغت و آن چیزهایی که طبع لغت از نظم و نثر در عصرهای مختلف حاصل می‌شود و همچنین در مورد تاریخ اهل کتابت، زبان‌ها، نقد تألیفات آن‌ها و تأثیر بعضی بر بعضی دیگر در أسلوب و صناعت بحث می‌کند.» (زیات، [بی تا]، صص ۳ - ۴)

پس با توجه به تعریف علم تاریخ ادب عربی، این علم شامل تمام اتفاقات مرتبط با زبان و ادب عربی در عصرهای مختلف ادب عربی از جاهلیت تا بخش عمده و مهمی از اسلام است.

اما علم «تاریخ نحو» علمی است که از زمان پیدایش علم نحو و تمام مسایل مرتبط با نحو عربی بحث می‌کند. در این علم از مذاهب مختلف نحوی (مانند دو مذهب مهم کوفی و بصری)، مبانی هر کدام، اختلافات و مانند آن‌ها بحث می‌کند. برای فهم دقیق‌تر باید گفت که تفاوت بین «تاریخ ادب عربی» و «تاریخ نحو» مانند تفاوت بین «ادب فارسی و ادبیات» با «دستور نگارش» است.

با توجه به تعاریف فوق خواهیم دانست که تاریخ ادب عربی شامل بعضی از مسایل مرتبط با تاریخ نحو نیز می‌باشد. اما در زبان عربی پس از پیدایش نحو، بین ادب عربی و نحو تفکیکی ایجاد شد به طوری که رابطه بین علم تاریخ نحو و علم ادب عربی، نه تنها عموم و خصوص مطلق نیست بلکه در کتاب‌های تاریخ ادب عربی در مورد مسایلی که مستقیماً با علم نحو مرتبط است تقریباً موردی یافت نمی‌شود. پس در این مقاله از معرفی کتب متعدد و معتبر تاریخ ادب عربی مانند کتاب «تاریخ الأدب العربی» اثر کارل بروکلمان و غیره) صرف نظر شده است.

کتاب تاریخ نحو عربی

۱. تاریخ النحو العربی فی المشرق و المغرب

این کتاب تألیف محمد مختار ولد آباه از اساتید دار الحدیث الحسنية است. این

کتاب به زبان عربی چاپ شده است. این کتاب، توسط آقای محمد توفیق ابوعلی و نعیم علویه بازنگری شده است.

متن کتاب، شامل یک مقدمه است که نویسنده در آن به نکات بسیار مهمی پرداخته است. همچنین متن اصلی کتاب شامل چهار بخش و یک خاتمه است. هر کدام از بخش‌های کتاب به ترتیب از چهار، شش، چهار و دو باب تشکیل شده است. نویسنده در مقدمه کتاب مطالب بسیار مهمی را بیان کرده است. ایشان در مقدمه به حرکت‌های ابتدایی شکل گرفته در تاریخ علم نحو، حرکت احیای تراث نحوی، هدف از نوشتن این کتاب، منهج معتمد، دوران مختلف علم نحو (شامل دوره تأسیس، دوره تدوین و تصنیف، دوره بیان و تحصیل، دوره تأسیل و تقویم، دوره تصحیح و تثبیت و دوره تجدید و تیسیر)، چگونگی برخورد با تراث نحوی، چاره‌جویی‌هایی برای گسترش و تسهیل دانش نحو، سماع، نظریه عامل، قیاس و تعلیل صحبت به میان آورده است. (ولد آباه، ۲۰۰۱، صص ۱۱-۳۴)

اولین بخش کتاب چنان‌که از اسم کتاب واضح است، در مورد نحو در مشرق است که این قسمت خود شامل چهار باب است. در نخستین باب، از دوره تأسیس علم نحو صحبت شده است. نویسنده کتاب، در این باب مطالبی در مورد شکل‌گیری نخستین علم نحو بیان کرده است. در ادامه نام افرادی که در تشکیل این علم سهیم بوده‌اند آورده شده است، افرادی مانند امام علی علیه السلام که نویسنده کتاب ایشان را مؤسس علم نحو می‌شناسد. پس از ایشان به ابوالاسود دثلی و شاگردان ایشان مانند نصر بن عاصم، یحیی بن یعمر و عنسه پرداخته است. (ولد آباه، ۲۰۰۱، صص ۴۱-۵۶)

در باب دوم، از عصر تدوین و تصنیف سخن گفته شده است. در این باب از افرادی چون عیسی بن عمر، یونس بن حبیب، اخفش کبیر، خلیل بن احمد یاد شده است. همچنین مولف در این باب شروع به بررسی دو مذهب یا مدرسه بصره و کوفه کرده است. (ولد آباه، ۲۰۰۱، صص ۶۷-۱۴۴)

باب سوم، در مورد عصر بیان و تحصیل علم نحو است.
باب چهارم نیز در مورد عصر تقویم و تأویل آن است.
در پایان بخش اول، خاتمه‌ای آورده شده و در آن مطالبی مختصر پیرامون نحو در مشرق بیان شده است. (ولد آباه، ۲۰۰۱، ص ۲۶۳)

موضوع بخش دوم، نحو در غرب اسلامی است و ابواب آن به ترتیب درباره انتقال نحو به اندلس، گسترش نحو بصری در مغرب اسلامی، انقلاب ابن مضاء، نحو و منطق و اختصار، بازگرداندن اعتبار به تصریف و در راه مدرسه مالکیه می‌باشد.
موضوع قسم سوم، مدرسه ابن مالک و دوران تثبیت و تصحیح است و ابواب آن به ترتیب درباره ابن مالک: شیخ مدرسه، نحو ابن مالک در مدارس مصر، مدرسه ابن مالک در زوایای مغربی و مدرسه ابن مالک در مجامع علمی شهرهای شنیط می‌باشد.
موضوع قسم چهارم، نحو و دوران معاصر است و ابواب آن به ترتیب درباره امور مربوط به زبان و نحو عربی و چاره‌جویی در آسان‌سازی نحو می‌باشد.
آنچه که در پایان باید در مورد این کتاب اشاره کرد این است که مسایل مطرح شده در این کتاب بر محوریت شخصیت هاست و ظاهری شبیه به کتب ادب عربی دارد که در آن شعرا و اشخاص محوریت دارند. در این کتاب شخصیت‌های نحوی، برخی از استنتاج‌های آنان و ... مورد بحث قرار گرفته‌اند. این کتاب برای شناخت شخصیت‌ها، مناهج و ... علمای نحوی مناسب است. هرچند نویسنده گاهی اوقات در متون از موضوع اصلی (تاریخ نحو) خارج شده است.

۲. من تاریخ النحو

این کتاب تألیف سعید افغانی از اساتید دانشکده آداب عربی است. این کتاب به زبان عربی چاپ شده است. کتاب در یک جلد و از یک مقدمه، متن اصلی، خاتمه و کتب و نصوص تشکیل یافته است.

مؤلف در مقدمه این کتاب ابتدا در مورد عظمت و اهمیت تاریخ علم، به طور خیلی گذرا توضیحاتی داده است. مؤلف در ادامه به تفاوت دو کلمه «مدرسه» و «مذهب» پرداخته و نظر خود را در مورد تسمیه صحیح این دو کلمه بیان کرده است. (افغانی، [بی تا]، صص ۳-۷)

ایشان پس از مقدمه، ابتدا در مورد چگونگی شکل‌گیری علم نحو سخن به میان آورده است. مؤلف در ادامه به دو مدرسه اول در علم عربی (مدرسه بصره و مدرسه کوفه) اشاره کرده و به صورت مفصل به بیان طبقه اول و دوم از بصریون و معرفی دو مدرسه فوق می‌پردازد. ایشان در ادامه منشا اختلاف بین دو مدرسه یا مذهب را امر سماع دانسته و آنرا توضیح داده است و سپس بعد از بیانی در مورد امر قیاس، به بیان نمونه‌ای از اختلاف دو مذهب می‌پردازد و در پایان از کتب خلاف دو مذهب سخن به میان آمده است. (افغانی، [بی تا]، صص ۳۴-۹۰)

مؤلف در بخش‌های میانی کتاب به صورت مختصر مذهب بغدادی و اندلسیه را مورد بررسی تاریخی خود قرار داده است. (افغانی، [بی تا]، صص ۹۳-۱۰۷)

ایشان پس از ذکر خاتمه، به معرفی پاره‌ای از کتب و نصوص بعضی از علمای نحو می‌پردازد. این بخش از «الکتاب» اثر سیبویه شروع و به برخی از کتب و نصوص علمایی چون ابن جنی، زمخشری، کمال الدین انباری، ابن مالک و ابن هاشم انصاری ختم می‌شود. (افغانی، [بی تا]، صص ۱۱۳-۱۹۰)

آنچه که در پایان باید در مورد این کتاب اشاره کرد این است که این کتاب، اثری بسیار مفید و مستند است که در مورد چگونگی شکل‌گیری علم نحو و مذاهب مختلف خصوصاً دو مذهب بصره و کوفه به خوبی سخن به میان آورده است.

۳. تاریخ نحو

این کتاب تألیف علی النجدی ناصف است. کتاب بسیار موجز و مختصر (در

حدود ۷۰ صفحه) نوشته شده است و شامل مدخل، ابتدائیات در مورد نحو، مشهورترین نحات از ابوالاسود تا بعد از دولت عباسی، مدرسه بصره و کوفه، نحو در مغرب و اندلس و مشهورترین علمای این مکتب و در انتها سیره نحو بحث می‌کند. این کتاب به عربی چاپ شده است.

مؤلف در بخش «ابتدائیات در مورد نحو»، نحو را به دو دسته کلی بصری و کوفی تقسیم‌بندی کرده و از شروع شکل‌گیری علم نحو و واضع آن بحث می‌کند. ایشان در این قسمت روایات و نقل قول‌ها را بیان کرده و مطرح می‌کند.

مؤلف برای بیان مشهورترین نحات، ابتدا مشهورترین ایشان را از ابوالاسود تا سیبویه بیان می‌کند. وی در این قسمت از نحوینی مانند عبدالله بن ابی اسحاق، خلیل و یونس بن حبیب سخن به میان آورده است و برای معرفی آنان به پاره‌ای از کلمات مختصر و مفید اکتفا کرده است. وی نام کامل آن‌ها را بیان کرده و به بیان لقب، سال تولد و ... می‌پردازد و در پایان برخی از تألیفات آنان را ذکر می‌کند.

مؤلف پس از این بخش، مشهورترین نحات را بعد از سیبویه تا دولت عباسی بررسی می‌کند و از نحاتی همچون اخفش، مازنی، مبرد و زجاج نام می‌برد.

وی در بررسی دو مکتب بصره و کوفه، برای شروع مشهورترین علمای کوفی را نام می‌برد و به بیان چند صفحه‌ای از دو مکتب می‌پردازد.

ایشان در بخش مشهورترین نحات بعد از انقسام دولت عباسی، از نحاتی همچون سیرافی، فارسی، ابن جنی و زمخشری نام می‌برد.

در مورد این کتاب خوب است گفته شود که این کتاب علاوه بر مختصر بودن، شاید بتوان گفت از لحاظ بیان سلسله نحات به ترتیب سال و چینش کتاب به ترتیب پیدایش نحویون و ... از کتاب‌های خوب شمرده می‌شود.

۴. نشأة النحو و تاریخ اشهر النحاة

این کتاب اثر شیخ محمد طنطاوی و به زبان عربی نوشته شده است. نویسنده در این کتاب بعد از مقدمه، به بیان سبب وضع نحو پرداخته و بعد از آن به دو مذهب کوفه و بصره، اندلس و مغرب اشاره کرده است.

مؤلف در مقدم به مدح نحو پرداخته و از اهمیت و عظمت آن سخن به میان آورده است. (طنطاوی، [بی تا]، صص ۹-۱۳).

وی در ادامه، به بیان سبب وضع نحو، زمان، مکان و واضح آن پرداخته و حتی به سبب تسمیه نحو هم اشاره کرده است.

ایشان در ادامه، منشأ نحو و پیشرفت آن را در چهار مرحله برشمرده است:

- مرحله اول؛ وضع و تکوین (بصری)
- مرحله دوم؛ رشد و نمو (بصری کوفی)
- مرحله سوم کمال (بصری کوفی)
- مرحله چهارم ترجیح (بغدادی)

وی در این قسمت، مناظرات بعضی از نحّات را در هر مرحله بیان کرده است.

(طنطاوی، [بی تا]، صص ۳۴ - ۶۱)

مؤلف برای معرفی دو مذهب یا مدرسه کوفه و بصره، از بیان مشاهیر دو مذهب شروع کرده است. وی در ادامه، طبقات هفت گانه بصریون را این‌گونه بیان کرده است: طبقه اول شامل نصر بن عاصم، عنبسه و عبدالرحمن است، طبقه دوم شامل ابن ابی اسحاق و عیسی بن عمر است، طبقه سوم مشتمل بر نحوینی همچون اخفش اکبر، خلیل و یونس است و در طبقات چهارم، پنجم، ششم و هفتم به ترتیب از علمایی همچون سیبویه، اخفش، مازنی و مبرد سخن به میان آمده است. (طنطاوی،

[بی تا]، صص ۶۳-۱۱۲)

وی طبقات پنج گانه کوفیون را این‌چنین برشمرده است: طبقه اول مشتمل بر

رواسی و معاذ الهراء است. طبقه دوم شامل کسای، طبقه سوم شامل الاحمر، فراء و الحیانی و طبقه چهارم و پنجم به ترتیب شامل ابن سعدان و ثعلب است. (طنطاوی، [بی تا]، صص ۱۱۵ - ۱۲۰)

لازم به ذکر است که ایشان به نام بردن از علما اکتفا نکرده و درباره آن‌ها توضیحاتی نیز داده است.

وی در ادامه از اسباب اختلاف بین دو مذهب سخن به میان آورده است و عناصر هر یک را بیان کرده و توضیح داده است. (طنطاوی، [بی تا]، صص ۱۲۲ - ۱۵۲)

ایشان در اشاره به مرحله چهارم نحو (بغدادی)، به بیان قواعد مستند و اتخاذ شده بغدادیون از کوفیون و ... پرداخته است و پس از آن علم نحو و علمای آن را در مناطق جغرافیایی مختلف بررسی کرده است. این قسمت شامل علم نحو در عراق و مشهورترین نحات آن مانند ابن جنی، فارسی، سیرافی و زمخشری، علم نحو در مصر و شام، علم نحو در اندلس و مغرب است. (طنطاوی، [بی تا]، صص ۱۹۷ - ۲۱۸)

در مورد این کتاب باید گفت که تقریباً مانند کتاب «تاریخ النحو العربی فی المشرق و المغرب» است اما شاید عنصر شخصیت محوری در آن کمتر دیده می‌شود.

معرفی کتب و مقالات دیگر تاریخ علم نحو

۱. خطی متعثره علی طریق تجدید النحو العربی (الأخفش - الکوفیون)
۲. مراتب النحویین
۳. طبقات النحویین و اللغویین
۴. تاریخ علم النحو العربی: تاریخ نشأة علم النحو العربی (حقیقته و الجدید فیه)
۵. تاریخ علم نحو و مکاتب نحوی
۶. المدارس النحویه، اسطوره و واقع
۷. تاریخ نحو

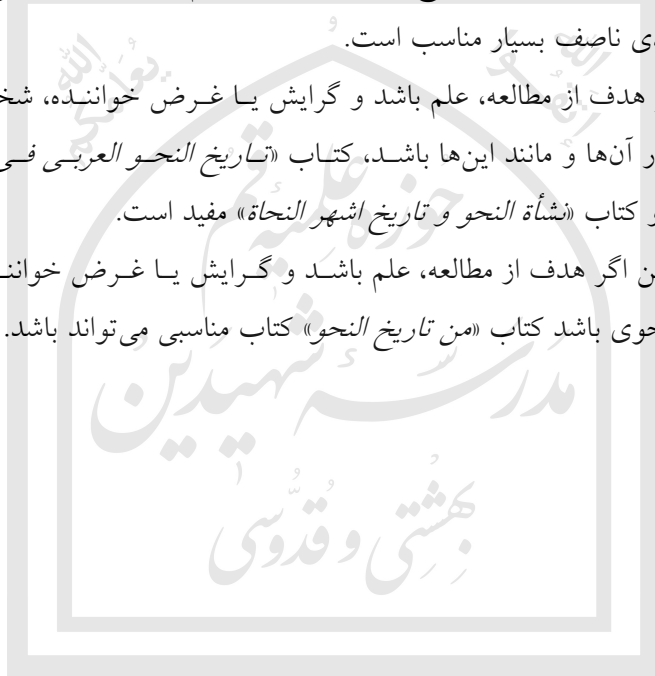
نتیجه

چنانچه پس از پایان هر کتاب، نکات کلی در مورد هر کتاب گفته شد، برای رسیدن به اهداف مذکور در مطالعه کتب تاریخ علم نحو، نمی‌توان برای تمام گروه‌ها و افراد (با اغراض متعدد) یک کتاب را معرفی کرد. هر کتاب مانند گل، بو یا همان منهج و فایده مختص به خود را داراست.

اما باید گفت در مطالعه تاریخ نحو اگر هدف، تعلیم باشد، کتاب «تاریخ نحو» اثر علی النجدی ناصف بسیار مناسب است.

اما اگر هدف از مطالعه، علم باشد و گرایش یا غرض خواننده، شخصیت‌های نحوی، آثار آن‌ها و مانند این‌ها باشد، کتاب «تاریخ النحو العربی فی المشرق و المغرب» و کتاب «نشأة النحو و تاریخ شهر النحاة» مفید است.

همچنین اگر هدف از مطالعه، علم باشد و گرایش یا غرض خواننده، مذاهب مختلف نحوی باشد کتاب «من تاریخ النحو» کتاب مناسبی می‌تواند باشد.

فهرست منابع:

۱. ابراهیم، محمد ابوالفضل (بی تا). مراتب النحویین. صیدا - لبنان: المكتبة العصرية.
۲. سامرای، ابراهیم (بی تا). المدارس النحویه اسطوره و واقع. عمان: دارالفکر.
۳. طنطاوی، محمد (بی تا). نشأة النحو و تاریخ اشهر النحاة (چاپ دوم). قاهره: دارالمعارف.
۴. علی پور، مهدی (۱۳۹۱). درآمدی به تاریخ علم اصول (چاپ سوم). قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله و سلم.
۵. میرحاجی، حمید رضا (۱۳۷۲). تاریخ نحو. تهران: فلسفه و کلام رشد آموزش معارف اسلامی، ش ۲۲.
۶. ولد اباه، محمد مختار (۲۰۰۱). تاریخ النحو العربی فی المشرق و المغرب. بیروت - لبنان: دار التقریب بین المذاهب الاسلامیه.
۷. افغانی، سعید (بی تا). من تاریخ النحو. عمان: دارالفکر.
۸. النجدی ناصف، علی (بی تا). تاریخ نحو. قاهره: دارالمعارف.
۹. حداد عادل، غلامعلی (۱۳۷۹). فایده تاریخ علم چیست.
۱۰. خلیفه الشوشتری، محمد ابراهیم (۱۳۸۲). تاریخ علم النحو العربی: تاریخ نشأة علم النحو العربی (حقیقت و جدید فیہ). تهران: سمت.
۱۱. خیاطیان، قدرت الله؛ خورسندی، محمود؛ خوشنود زاده، مسعود (۱۳۸۲). تاریخ علم نحو و مکاتب نحوی. سمنان: بوستان اندیشه.
۱۲. دمشقیه، عقیف (بی تا). خطی متعثره علی طریق تجدید النحو العربی (الأخفش - الکوفیون). بیروت: دارالعلم للملایین.
۱۳. زبیدی الاندلسی، ابی بکر محمد بن الحسن (بی تا). طبقات النحویین و اللغویین. قاهره: دارالمعارف.

کتابشناسی بعضی از مهم‌ترین کتب تاریخ نحو | ۵۹

۱۴. زیات، محمدحسین (بی‌تا)، تاریخ الادب العربی للمدارس الثانویه و العلیا. قاهره: دار النهضه مصر.

۱۵. اداره تبلیغ نوین نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها (۱۳۹۰)، اهمیت تاریخ علم. آدرس:

<https://www.porseman.com/article/۱۶۵۴۳۷/علم-تاریخ-اهمیت>

